

ANDRZEJ WĘDZKI
Instytut Sławistyki PAN Poznań

RADZIM, ZAPOMNIANY GRÓD KASZTELAŃSKI NAD WARTĄ PO UPŁYWIE PÓŁ WIEKU.

W dniu 22 maja 1954 r. słuchacze (wśród nich autor niniejszych uwag) Seminarium Prawa Miejskiego Wydziału Prawno-Ekonomicznego UP pod kierunkiem prof. dr. Zdzisława Kaczmarczyka odbyli wycieczkę naukową do Radzimia. Jej celem było ustalenie jak zachowały się ślady grodu kasztelańskiego w nieistniejącej już osadzie, znanej ze źródeł pisanych i przygodnych znalezisk archeologicznych oraz nielicznych wzmianek w literaturze, głównie archeologicznej. Penetracja terenu była utrudniona zresztą przez biegnącą nieopodal grodziska granicę poligonu wojskowego. W toku wycieczki przeprowadzono obserwacje powierzchniowe, stwierdzono w usuwiskach ślady warstw kulturowych i znaleziono fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. Efektem jej było podjęcie próby opracowania problemu grodu i kasztelanii radzimskiej w oparciu o źródła pisane archiwalne i drukowane, archeologiczne, wraz z wykorzystaniem materiałów kartograficznych pochodzących z XVIII – XIX w. W ten sposób powstał artykuł o Radzimi opublikowany w roku 1955 (A. Wędzki 1955).

Po upływie pół wieku warto powrócić do tej problematyki, by przekonać się, jak w ciągu tego czasu postępy badań interdyscyplinarnych nad tą częścią Wielkopolski zdołały poszerzyć także zakres znajomości Radzimia. Asumptem do tego typu przemyśleń jest podjęcie przed kilku laty prac wykopaliskowych w obrębie grodziska radzimskiego, jak i przygotowanie zbiorowej pracy z okazji 750 rocznicy najstarszej wzmianki o kasztelanii. W związku z tym na szerszą skalę podjęte zostały studia nad wielostronnymi aspektami przeszłości tego regionu.

W ciągu omawianego czasu samym Radzimiem nie zajmowano się szerzej. Jedynie w 2002 r. opublikowano broszurę, w której zamieszczono materiały z sesji poświęconej Radzimiowi, jaka odbyła się w Murowanej Goślinie (Radzim 2002). Znacznie więcej interesujących spostrzeżeń przyniosły natomiast prowadzone na szerszą skalę studia nad rejonem zachodnich Pałuk w związku z pracami wykopaliskowymi w Łeknie¹ oraz studia nad Poznaniem i jego zapleczem (por. *Civitas* 2005; A. Wędzki 1996). Część materiałowa dotycząca regionu wzbogacona została przez „Słownik historyczno –

¹ Posiadają one już obszerną literaturę. Por. *Studia i materiały*, T. 1-5, 1989 – 2003; Bibliografię zebrał Wyrwa 2004.

geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu² oraz „Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej” W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej (t. 1 -7, 1950 – 1995).

Chcąc zrozumieć rolę Radzimia należy zwrócić uwagę na jego położenie geograficzne. Powstał bowiem w punkcie, w którym Warta zmienia swój bieg z południkowego na równoleżnikowy, w pobliżu wylotu przełomowego odcinka doliny Warty przez morenę środkowopoznańską. Dotychczasowe obserwacje wskazują, że przełomowy odcinek Warty osłaniany był w środkowej partii przez Poznań, leżący na osi traktu równoleżnikowego prowadzącego z Zachodu do Gniezna. W południowej partii Śrem bronił dostępu zarówno do Poznania, jak i do Gniezna od południa i południowego – zachodu, a więc od strony Śląska. Wydaje się, że rola Radzimi polegała na osłanianiu kierunku północno–zachodniego, a więc od strony Pomorza. Wspomniane trzy grody stanowiły wewnętrzną linię obrony centrum państwowego z Gniezmem, Ostrowem Lednickim i Gieczem.

Dotychczasowe badania prowadzone w samym Radzimi, będące w fazie wstępnej nie dały jeszcze jednoznacznej odpowiedzi na temat czasu jego powstania. Ogólne obserwacje poczynione w toku kilkakrotnych badań powierzchniowych zdają się wskazywać, że Radzim tworzył zespół osadniczy, w skład którego obok grodu wchodziły także osady podgrozdowe (SRG 2001, s. 30; W. Hensel, Z. Hilczer – Kurnatowska T. 5, 1980, s. 363 – 368). Znaleziono liczne zabytki zarówno na terenie grodziska, jak i domniemanych osadach przygodowych datowane są w szerokich granicach chronologicznych od IX (?) do XIII w. Nie można wykluczyć, że jest to obiekt kilkunastoletni o różnicowanych funkcjach powstały na miejscu starszego osadnictwa. Sprawą nadal otwartą pozostaje, czy mógł tam funkcjonować także gródek plemienny, który podzielił los tylu innych zniszczonych w toku procesu jednoczenia monarchii wczesnopiastowskiej (Z. Kurnatowska 1991). W świetle dotychczasowych badań Radzim nie pasuje się wśród centralnych grodów państwa pierwszych Piastów. Był to niewątpliwie obiekt przede wszystkim o znacznym znaczeniu strategicznym. W okresie konfliktu polsko – pomorskiego drugiej połowy XI i początku XII w. zagrożenie tych terenów napadami Pomorzan było jak najbardziej realne. Chociaż walki prowadzone ze zmiennym szczęściem koncentrowały się wzdłuż pradoliny Noteci, Pomorzanie niejednokrotnie przenikali w głąb ziem polskich. Spektakularnym tego dowodem był najazd pomorski na wiosnę 1108 r., który dotarł do Spicymierza (K. Maleczyński 1975, s. 67).

Studia nad przeszłością zachodnich Pałuk zwróciły uwagę na dwa dalsze, również kaszelańskie grody: Rogoźno i Łekno, które stanowiły przedłużenie linii osłony centrum państwa wczesnopiastowskiego wzdłuż biegu Wełny w kierunku północno–wschodnim.

O początkach Rogoźna wciąż nie wiele wiadomo. Był on przedmiotem penetracji archeologicznych i studiów historycznych (M. Brust 2000), ale planowych badań wykopaliskowych dotychczas na nim nie prowadzono. Na jego obszarze zlokalizowano dwa grodziska, jedno zapewne sięgające czasów plemiennych, drugie

² Dotychczas ukazały się Cz. 1 – IV z. 3 (do hasła Spzarszki) 1982 -2005.

wczesnopiastowskie. Od r. 1248 wymieniani są kasztelanowie rogozińscy, chociaż o ewentualnym zasięgu kasztelanii źródła milczą (SRG 2001, s. 183). Wydaje się, że główną jego rolą była osłona przejścia przez Wełnę, a ewentualnie wtórna - administracyjna.

Bez porównania więcej informacji zdołano zebrać o Łeknie, dzięki wielosezonowym badaniom wykopaliskowym prowadzonym na szeroką skalę. W ich świetle Łekno w okresie przedpiastowskim było zapewne czołem opola obejmującego zachodnią partię Pałuk. Na przełomie X/XI w. stało się grodem kasztelańskim funkcjonującym jeszcze w 1136 r. Później przeszło w posiadanie rycerskie, zapewne Zbyluta z rodu Pałuków, który około 1143/45 (?) – 1153 r. sprowadził i osadził na terenie grodu, w którym była już kamienna rotunda, cystersów, którzy założyli tam klasztor. Znaczenie Łekna polegało na osłonie Gniezna od północnego zachodu. Pełniło także znaczne funkcje gospodarcze. Było ważnym węzłem komunikacyjnym, w którym krzyżowały się trakty prowadzące z Gniezna i Poznania na Pomorze przez Ujście i Nakło. Obok grodu wcześniej rozwinęła się osada z targiem wspomnianym w r. 1136 (M. Przybył 1995; A. M. Wyrwa, M. Michalski 1995; Kasproicz 2000).

Ponownie znaczenie strategiczne Radzimia wzrosło w pierwszej połowie XIII w., w okresie walk między książętami dzielnicowymi w Wielkopolsce. Przełomowym był niewątpliwie rok 1234, kiedy doszło do zawarcia układu między Władysławem Odonicem a Henrykiem Brodatym, księciem śląskim. Nastąpił wówczas podział Wielkopolski na część południową, którą przejął Henryk Brodaty i północną - pozostałą w posiadaniu Władysława Odonica. Granicę poprowadzono linią Warty do Santoka, przy czym zarówno Santok, jak i Śrem znalazły się w posiadaniu Henryka Brodatego. W nowej sytuacji Radzim stał się grodem granicznym strzegącym drożycia do Gniezna. Źródła przekazały jedynie wiadomości o działaniach zbrojnych toczących się pod Śremem, którym zawładnął Władysław Odonic i wyprawie odwetowej Henryka Brodatego na Giecz (B. Zientara 1975, s. 269 n.). Brak informacji o starciach w rejonie Radzimiu nie oznacza, że do nich tam nie doszło. Nie zostały jedynie potwierdzone w źródłach. Być może ta nowa sytuacja spowodowała rozbudowę istniejącego, czy budowę nowego grodu w Radzimiu, na czele którego stanął kasztelan. Te okoliczności przemawiają za nieterytorialnym charakterem kasztelanii. Jego zaplecze znajdowało się głównie na lewym brzegu Warty po ówczesnej stronie śląskiej.

Kiedy powstawał artykuł o Radzimiu w 1954/55 r. problem kasztelanii terytorialnych i nieterytorialnych nie był jeszcze brany pod uwagę. Stąd znajdujemy w nim próbę wyznaczenia obszaru kasztelanii radzimskiej (A. Wędzki 1955, s. 379n.). W ciągu ostatniego półwiecza zagadnienie to stało się przedmiotem odrębnych studiów. Dawniej przyjmowano, że wszystkie grody kasztelańskie posiadały własne okręgi terytorialne. Późniejsze mniejsze kasztelanie, znane ze źródeł XIII i XIV w., miały powstać przez podział starych, większych okręgów kasztelańskich (A. Gašiorowski 1967). Dalsze studia ustaliły, że oprócz kasztelanii terytorialnych istniały grody o znaczeniu strategicznym, na czele których stali także kasztelanowie, ale nie posiadały one okręgów terytorialnych (problem ten marginalnie ujawnił się już w toku badań nad podziałami terytorialnymi ziemi łódzkiej; A. Wędzki 1966, s. 95n.). Specjalne studium temu problemowi poświęcił K. Buczek (K. Buczek 1970). Wykazał w nim w sposób

przekonywujący istnienie kasztelanii nieterytoryalnych. Do takich zaliczył i radzimską. Dyskusja nad problemem terytorialnego charakteru kasztelanii w Radzimiu nie została zamknięta i nadal ponawiane są próby ustalenia jej ewentualnego zasięgu, przy założeniu, że powstała ona przez podział kasztelanii rogozińskiej (M. Brust 2000, s. 252n.), która zapewne miała charakter terytorialny.

Opracowując w 1954/55 r. problematykę Radzimia sporo miejsca poświęcono znaczeniu tego grodu, jako węzła komunikacyjnego. W oparciu o materiały kartograficzne z XVIII i XIX w. starano się odtworzyć przebieg traktów krzyżujących się w Radzimiu. Ta hipotetyczna rekonstrukcja, która z niewielu zmianami przetrwała do dziś, nie może obecnie zadawać. Potraktowana została, bowiem jednopłaszczyznowo, ukazując stan widoczny w XVIII w. Nie uwzględniono także zmian, jakie niewątpliwie zachodziły w ciągu stuleci. Nie zwrócono również uwagi na przejściowe zmiany klimatyczne, które na skutek obniżenia się temperatury spowodowały podniesienie się stanu wód gruntowych od końca XII do XIV w. Musiało to skutkować dyslokacją zarówno sieci osadniczej (przenoszenie osad z zalewowych terenów dolinnych na wysoczyznowe), jak i przebiegu dróg w terenie (A. Kaniecki 1993, s. 30n.).

W ciągu minionego półwiecza stan badań nad systemem komunikacyjnym regionu radzimskiego nie uległ znaczącym zmianom. Wprawdzie problem ten poruszano kilkakrotnie w literaturze, ale nie podjęto nad nim szczegółowych, interdyscyplinarnych studiów, stąd nadal występują tendencje do schematycznego wytyczania szlaków (por. M. Przybył 2005, ryc. 1).

Wydaje się, że dla średniowiecza można wyróżnić trzy okresy, w których nastąpiły zmiany w układzie sieci komunikacyjnej w rejonie Radzimia. Będzie to okres najstarszy sięgający, co najmniej, XI–XII w., następny w dobie rozbitcia dzielnicowego (XIII w.) oraz ostatni, obejmujący czasy po zjednoczeniu Królestwa Polskiego w XIV w., w którym doszło do znacznych zmian stosunków osadniczych i nastąpił wyraźny wzrost urbanizacji kraju.

W dobie państwa wczesnopiastowskiego Radzim mógł pełnić funkcję ochrony traktu równoleżnikowego prowadzącego z Gniezna przez Ostrów Lednicki – później Pobiedziska, będące ośrodkiem targowym i siedzibą włości książęcych (J. Leśny 1976, s. 35n.). Omijając od południa Jezioro Lednickie trakt z Pobiedzisk skręcał zapewne w kierunku północno – zachodnim na Dąbrówkę Kościelną – Murowaną Goślinę, przekraczając Wartę pod Radzimiem. Śladem tej drogi jest zapewne próba lokacji przy niej miasta w Głębocku (M. Brust 1986, s. 24n; 47n.). Na zachód od Radzimia trakt przecinał tereny leżące na południe od równoleżnikowego biegu Warty i kierował się do grodu i zespołu osadniczego o nieznanym metryce w Objezierzu (W. Hensel, Z. Hilczer-Kumatowska T. 4, 1972, s. 228 – 236; SHG 1995, s. 338). Według niektórych przypuszczeń Objezierze leżało przy szlaku prowadzącym bezpośrednio z Poznania na Pomorze³. Dzięki temu Gniezno mogło posiadać bezpośrednie połączenie z terenami zachodniopomorskimi, bez pośrednictwa Poznania. Trudno sobie wyobrazić, by tak

³ Droga ta mogła odchodzić do traktu międzyrzeckiego w pobliżu Winiar i prowadziła w kierunku Wielenia nad Notecią może przez Objezierze, Przybył 2005, s. 121, ryc. 3 i 4. Droga z Objezierza do Poznania wspomniana została w 1450 r. SHG 1995, s. 338.

znaczny odcinek granicy z Pomorzem między Sanokiem a Ujściem nie przecinały też szlaki wiodące do Poznania.

Znacznie mniej uwagi poświęcono dotąd szlakom wychodzącym z Poznania w kierunku północnym. Rekonstrukcja węzła radzimskiego dokonana w studium z r. 1955 zakładała, że droga wybiegała z Poznania pod osadą św. Gotarda przy przeprawie przez Wartę. Dalej w kierunku północnym biegła wzdłuż lewego brzegu rzeki i pod Radzimiem ponownie przekraczała Wartę, by dalej kierować się do Rogoźna (A. Wędzki 1955, s. 573). Domysł ten podjął M. Brust (M. Brust 1986, s. 48). Po dalszej analizie stosunków osadniczych wydaje się, że takie połączenie funkcjonowało dopiero w dobie nowożytnej, opuszczało Poznań przez Bramę Wroniecką i widoczne jest na materiałach kartograficznych z XVIII w.

W literaturze zwrócono uwagę, że z Poznania musiała prowadzić droga do wspomnianego już Łekna (M. Przybył 2005, ryc. 1 – 2). Biegła ona mniej więcej równolegle wzdłuż prawego brzegu Warty. W Murowanej Goślinie następowało skrzyżowanie ze szlakiem gnieźnieńsko – pomorskim kierującym się do przeprawy radzimskiej. Następnie droga łekneńska przecinała skupisko osadnicze rozwijające się wzdłuż rzeki Gośliny (prawego dopływu Warty), o którym będzie jeszcze szerzej mowa. Trakt ten zapewne pierwotnie przez Długą Goślinę dochodził do Rogoźna, ważnego punktu strategicznego nad Wełną. Być może z przebiegiem tej drogi łączyć można dwa depozyty odkryte w Długiej Goślinie, ukryte po r. 1014 i po r. 1006 (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959 nr 18 s. 18; nr 46 s. 27 – 28; odkryty na polach folwarku Kąty należącego do Długiej Gośliny). W Rogoźnie trakt ulegał rozgałęzieniu. Jedno ramię kierowało się w kierunku wschodnim do Łekna i dalej do Nakła, drugie do Ujścia.

Na początku XIII w., z chwilą natężenia walk wewnętrznych w Wielkopolsce musiały ulec zmianie przebiegi niektórych szlaków (względnie skala ich używalności). Zwłaszcza postanowienia podziału Wielkopolski z r. 1234 między Henryka Brodatego a Władysława Odonica, wytyczające granicę między posiadłościami obu książąt wzdłuż Warty, stworzyły nową linię obronną strzegącą posiadłości Władysława Odonica. Niewątpliwie wówczas nabrał ponownie znaczenia gród radzimski, osłaniający zarówno Pałuki, jak i dostęp do Gniezna. Zapewne do grodów, które osłaniały linię równoleżnikową Warty oprócz wspomnianego Radzimia należały Oborniki, Obrzycko i Wronki (nie przesądzając możliwości ich wcześniejszych metryk). Stan ten przetrwał do lat 40. XIII w., kiedy to śmierć Henryka Pobożnego, syna Henryka Brodatego, na polach legnickich w 1241 r. doprowadziła do ponownego zjednoczenia większości ziem wielkopolskich i linia Warty przestała pełnić funkcję granicy międzydzielnicowej. Późniejsze podziały dzielnicowe Wielkopolski z drugiej połowy XIII w. biegiły po linii południkowej, tworząc księstwo poznańskie, w obrębie, którego znalazł się Radzim i kalisko–gnieźnieńskie. Legły one u genezy późniejszych województw poznańskiego i kaliskiego. Prawdopodobnie był to już okres sychyłku grodu radzimskiego. Wprawdzie w źródłach notowani są nadal kasztelanowie radzimscy aż do r. 1425 (SHG 2001, s. 29), ale ostatni z nich byli raczej tytułarnymi o bardzo ograniczonych kompetencjach (A. Gąsiorowski 1967, s. 92n.). Ostatecznie upadek grodu musiał nastąpić przed 1360 r., kiedy Kazimierz Wielki wymienił Radzim

(określany już jako *villa*) wraz z Maniewem i Brzeziem z joannitami poznańskim za Siedlec, Brzezie i połowę Popowa w powiecie pyzderskim. Wydaje się, że początkowo była jeszcze próba reaktywowania przez joanitów znaczenia Radzimia jako ośrodka ich dóbr, leżącego przy ważnej arterii wodnej Warty, w miejscu krzyżowania się wówczas lokalnych szlaków. W stuleciach następnych Radzim notowany jest w źródłach już jako upadła wieś posiadająca zagrodników i młyn (SHG 2001, s. 25n.).

Próba podniesienia rangi miejscowości była podjęta już zresztą w pierwszej połowie XIII w. Była nią erekcja 6 lipca 1236 r. przez biskupa poznańskiego Pawła (według transumptu z 1418 r.) (SHG 2001, s. 26) kościoła p.w. św. Mikołaja i utworzeniu w nim centrum okręgu parafialnego. Późna tradycja utrzymuje, że Władysław Odonic już w r. 1230 dał uposażenie dla przyszłego kościoła radzimskiego (S. Kozierowski 1935, s. 237), którego faktyczna erekcja nastąpiła w 1236 r. Czy Radzim przekształcił się w osadę targową, co podnoszono w literaturze (A. Wędzki 1955, s. 581; M. Brust 1986, s. 16), nie wiadomo. W każdym razie brak na to podstaw źródłowych.

Próba stworzenia w Radzimi rozwinętego ośrodka osadniczego typu miejskiego skończyła się fiaskiem. Wpłynęły na to warunki środowiska osadniczego. Sam Radzim leżący wśród lasów nie posiadał wystarczającego zaplecza osadniczego, by stać się dla niego punktem wymiany czy produkcji rzemieślniczej. Stąd w XIV w. ośrodek miejski powstał w odległej o 6 km Murowanej Goślinie, położonej w znacznie korzystniejszych warunkach osadniczych. Leżała ona przy ważnym szlaku łączącym wówczas Poznań przez Murowaną Goślinę – Wągrowiec – Kcynię z Nakłem. W osadzie krzyżowała się dawna droga gnieźnieńska prowadząca w czasach późniejszych do Obornik równoległe do prawego brzegu Warty. Śladem jej jest ulica Gnieźnieńska w Obornikach wychodząca z rynku w kierunku wschodnim (SHG 1995, s. 350).

Murowana Goślina należała do skupiska osadniczego rozciągającego się na przestrzeni kilkunastu kilometrów wzdłuż rzeki Gośliny prawobrzeżnego dopływu Warty. Rzeka Goślina (Goślinka) notowana przez S. Kozierowskiego (S. Kozierowski 1935, s. 237) i M. Brust (M. Brust 1986, s. 13), nie figuruje na współczesnych mapach topograficznych (Por. np. Mapa powiatu poznańskiego 1: 90 000 wyd. 2, 2001). Wydaje się, że w dolnym biegu określana jest obecnie jako Trojanka. Terytorium goślińskie można zaliczyć do tego typu skupisk osadniczych, w których rozwijało się kilka samodzielnych osad, posiadających pierwotnie wspólną nazwę. Przeważnie posiadały one identyczne lub bardzo zbliżone brzmieniem nazwy, najczęściej związane z określeniem rzeki lub jeziora, nad którymi były rozmieszczone. Dopiero od XII–XIII w. zaczęto stosować indywidualne nazwy dla poszczególnych osad wchodzących w skład jednoimiennych skupisk. Proces ten trwał przez dłuższy okres czasu. Tworzono je często od imion aktualnych właścicieli, inicjatorów ich założenia, cech lub charakteru osady (Z. Podwińska 1971, s. 252n.). Na istnienie tego typu skupiska zwrócił już słusznie uwagę M. Brust (M. Brust 1986, s. 13n.) wysuwając hipotezę, że być może powstało ono z nadania jeszcze w XI w. bliżej niezidentyfikowanej i niepotwierdzonej osoby noszącej imię Gośla – Gostla. Wziął przy tym pod uwagę wysuwaną w literaturze etymologię Gośliny zaliczając ją do typu nazwy dzierzawczej, odosobowej (M. Brust 1986, s. 13, 14). Problem ten wymaga niewątpliwie

dotychczasowych studiów językoznawczych. Oczywiście domysł Brusta musi pozostawać nierozstrzygnięty ze względu na brak jakichkolwiek potwierdzeń w źródłach pisanych. Pewnego światła na czas formowania się tego skupiska osadniczego mogłyby rzucić jedynie badania archeologiczne.

Do goślińskiego zespołu osadniczego można zaliczyć osady: Długa Goślina, Trojanowo, Przebędowo, Goślina Kościelna (dziś Murowana Goślina), Goślinka i bliżej niezlokalizowana Goślina Czesława, leżąca w południowej partii kompleksu. Źródła o osadach występujących na omawianym terytorium są późne i sięgają dopiero XIV i XV w. Wyjątek stanowi wspomniana zaginiona Goślina Czesława (granicząca z gruntami Bolechowa), wspomniana już w r. 1252, kiedy Przemysław I z bratem Bolesławem Pobożnym zakładając klasztor cysterek w Owińskach uposażył go licznymi wsiami, w tym i Gośliną Czesławą (SHG 1987, s. 588). Indywidualizacja nazw poszczególnych osad, określanych początkowo zapewne nazwą rzeki, następowała w dwojaki sposób, albo przez uzyskanie przez osadę własnej nazwy od imienia właściciela, albo przez rozróżnienie osad przez dodanie przymiotników. Pierwszy sposób dotyczy Trojanowa i Przebędowa o typowych odmiennych nazwach (S. Kozierowski 1915, s. 86 - Przebędowo, s. 325 - Trojanowo). Drugi - pozostałe Gośliny rozróżniane przez dodanie przymiotników np. *Goslina Longa* lub *Maior* dzis. Goślina Długa; *Goślina Magna*, *Goślina Templi* – Goślina Kościelna dzis. Murowana Goślina; *Goslina Minor* – Goślinka; *Goslina Ceslai* – Goślina Czesława.

Spośród osad tworzących zespół osadniczy do największego znaczenia doszła Murowana Goślina (*Goslina Magna* lub Goślina Kościelna tak jeszcze w 1510 r. (SHG 1987, 591). Swoje znaczenie zawdzięcza położeniu na skrzyżowaniu wspomnianych dróg i zapewne przejęciu funkcji gospodarczych, sprawowanych dawniej przez Radzim. Te czynniki najpewniej zadecydowały, że osada ta będąca własnością szlachecką w drugiej połowie XIV w. została lokowana na prawie miejskim. Trudności w odtworzeniu początków Murowanej Gośliny polegają na tym, że najstarsza informacja w źródłach pisanych o niej pojawiła się dopiero u schyłku XIV w., bo w r. 1387. Wówczas zanotowany został Mikołaj Brzechwa z Gośliny i jego syn, Sędziwój (SHG 1987, 591). W tym czasie stanowiła własność szlachecką. Prawie równocześnie poświadczony został w Murowanej Goślinie wójt (*advocatus*), a w r. 1399 określona została mianem *oppidum* (SHG 1987, 591). Niewątpliwie w tym okresie była szlacheckim miasteczkiem rządzącym się prawem niemieckim. Nie wiadomo jednak, kiedy i przez kogo założonym. Przyjąć można z pewnym prawdopodobieństwem, że doszło do tego po 1360 r., a więc w czasie po przejęciu Radzimia przez joanitów.

Również niejasno przedstawia się sprawa początków kościoła w Murowanej Goślinie. W źródłach plebani poświadczeni zostali dopiero od 1406 r. (SHG 1987, s. 592). Brak tradycji o czasie fundacji i ewentualnym fundatorze. Jedynie w oparciu o wezwanie kościoła św. Jakuba przesuwało hipotetycznie czas powstania na XIII w. (S. Kozierowski 1935, s. 237), czy nawet na czasy wcześniejsze (W. Szafrąński 1975, s. 162).

Z faktem zachowania we współczesnym kościele ciosów romańskich użytych wtórnie, wiąże się frapująca hipoteza W. Szafrąńskiego (W. Szafrąński 1975) o istnieniu pierwotnie murowanej wieży mieszkalnej, będącej siedzibą właściciela

Murowanej Gośliny, obok drewnianego kościoła. W późniejszym czasie miała ona stać się wieżą kościoła murowanego w 1605 r. Wieża ta rozebrana została w r. 1830 w związku z rozbudową kościoła, a ciosy kamienne użyto wtórnie w dobudowanej partii świątyni. Prace te zakończyły się w r. 1831. Problem, czy istotnie wieża ta mogła być obronną wieżą mieszkalną, jakie znane są z ziem polskich, czy tylko murowaną wieżą do 1605 r. drewnianą świątyni, rozstrzygnąć mogłyby jedynie badania wykopaliskowe, prowadzone w obrębie dzisiejszego kościoła i jego najbliższym sąsiedztwie.

Omawiając początki Murowanej Gośliny nie można pominąć faktu, że w toku wstępnych badań dokonano interesujących spostrzeżeń odnośnie pierwotnej topografii miasta, jego rozplanowania i dróg tranzytowych przebiegających przez miasto (A. Billert 2002). Problematyka powyższa wymaga dalszych pogłębionych studiów, zwłaszcza terenowych. Rekonstrukcją układu przestrzennego Murowanej Gośliny zajął się także M. Brust (M. Brust 1986, s. 37n.). Przyjął on, że miasto pierwotnie posiadało obwarowania ziemne, na co jednak brak konkretnych dowodów. Można tu zauważyć, że średniowieczne miasteczka szlacheckie z reguły były miastami otwartymi, zaopatrzonymi najwyżej w bramy miejskie służące do pobierania myt (T. Lalik 1976).

Dzięki studiom nad procesami urbanizacyjnymi nad środkową Wartą i dolną Wełną (M. Brust 1986), zdołano ustalić sieć miejską w okolicach Murowanej Gośliny. Na wschód od niej powstały w ciągu XIV w. Skoki przy drodze do Wągrowca; Dzwonowo na północ od Dąbrówki Kościelnej i w XV w. przy trakcie gnieźnieńskim Głębocek. Dwie ostatnie próby założenia ośrodków miejskich były nieudane i wkrótce osady te spadły do roli wsi. Wszystkie te miasteczka stanowiły własność szlachecką. Badania dowiodły, że w XIV i XV w. nastąpiło nasilenie lokowania miast w dobrach prywatnych (np. w Trzemesznie, Pakości czy Osiecznej. A. Wędzki 2002, s. 51). Procesy, jakie miały miejsce w okolicach Murowanej Gośliny, stanowiły fragment szerszego zjawiska.

Interesującym spostrzeżeniem odnośnie do lokalizacji ośrodków miejskich w rejonie Murowanej Gośliny jest ich koncentracja na ziemiach leżących na prawym brzegu Warty. Między Poznaniem a Obornikami na lewym brzegu nie próbowano założyć żadnego miasta. Niewątpliwie stanowi to dodatkowy argument świadczący o słabym, rozproszonym osadnictwie na tych ziemiach, co przekreślało nie tylko przekształcenie Radzimia w ośrodek miejski, ale i podjęcie dalszych inicjatyw urbanizacyjnych na tym obszarze.

Podsumowanie powyższych uwag prowadzi do wniosku, że w ciągu półwiecza dokonał się istotny postęp w poznaniu źródeł pisanych z doby średniowiecza dotyczących także osad rejonu Radzimia. Dzięki opublikowanym już większości materiałów w „Słowniku historyczno – geograficznym województwa poznańskiego”, uzyskano przegląd zasobu źródłowego dotyczącego całego średniowiecza. Ewentualne pominięcia jakiś wzmianek i nawet ich odnalezienia w przyszłości nie zmienią ogólnego stanu wiedzy o osadach tego regionu.

Dzięki badaniom historycznym i archeologicznym ziem leżących wokół Radzimia poznano procesy osadnicze zachodzące na tych terenach. Dzięki temu rola i znaczenie Radzimia zostały dobitniej zarysowane. O samym grodzie ilość informacji nie

powiększyła się zbytnio. Uzyskano jednak szereg informacji dotyczących przebadanych fragmentów grodu i natrafiono na liczne zabytki w czasie prac wykopaliskowych. Cała nadzieja tkwi w ich kontynuacji. Powinny one doprowadzić do jednoznacznego ustalenia chronologii, ewentualnych faz rozwoju i podstaw ekonomicznych. Dla głębszego poznania szerszego kontekstu grodu należałoby w przyszłości wziąć pod uwagę także przeprowadzenie badań na terenie dawnej wsi, zlokalizować miejsce kościoła i przykościelnego cmentarza, położenie młyna i miejsca przeprawy przez rzekę.

Na temat Murowanej Gośliny, prawdopodobnej następczyni Radzimia, powstało szereg interesujących hipotez wymagających weryfikacji. Szczególnej obserwacji archeologicznej wymaga zespół osadniczy rozwijający się nad Gośliną. Z dalej położonych ośrodków istotną sprawą byłoby ustalenie początków grodu w Obornikach i ustalenie czasu wykształcenia się tam ośrodka miejskiego⁴. Miałoby to kolosalne znaczenie przy dalszych studiach nad przebiegiem traktów komunikacyjnych także w rejonie Radzimia i jego roli w systemie obronnym środkowej Warty.

Wyniki dotychczasowych studiów wytyczyły właściwe kierunki dalszego postępowania i zarysowały szereg nowych problemów zasługujących na zbadanie i rozstrzygnięcie. Nie ulega jednak wątpliwości, że droga do w miarę możliwości pełniejszego poznania przeszłości Radzimia i jego regionu jest jeszcze daleka i wymaga znacznych wysiłków. W konkluzji można stwierdzić, że w ciągu minionego półwiecza problematyka radzimiska została jedynie pełniej zarysowana.

BIBLIOGRAFIA

SHG - Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu

Billert A.

2002 Radzimski węzeł drogowy, Murowana Goślina.

Brust M.

1986 Początki i rozwój miast w dorzeczu środkowej Warty i dolnej Wełny, RH t. 52, s. 1 – 54.

1990 Oborniki w czasach najdawniejszych i średniowieczu, „Dzieje Obornik” Cz. Łuczak (red.), Poznań, s. 7 – 54.

2000 Zespół grodowy w Rogoźnie na tle procesów osadniczych w dorzeczu dolnej i środkowej Wełny (IX – XIII wiek), „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, t. 3, s. 231 – 264.

Buczek K.

1970 Z badań nad organizacją grodową w Polsce wczesnofeudalnej. Problem terytorialności grodów kasztelańskich, KH t. 77, z. 1, s. 3 – 20.

Civitas Posnaniensis

2005 Civitas Posnaniensis. Studia z dziejów średniowiecznego Poznania, Z. Kurnatowska i T. Jurek (red.), Poznań.

⁴ Szczegółowa analiza źródeł pisanych i kartograficznych, przy nielicznych archeologicznych nie udzieliły zadowalających odpowiedzi na początki Obornik i ich chronologii. Por. Brust 1986, s. 4n; Brust 1990.

Gąsiorowski A.

1967 Uwagi o mniejszych kasztelaniach wielkopolskich XIII - XV wieku, „Czasopismo prawno-histeryczne” t. 19, z. 1, s. 71 - 108.

Hensel W., Hilczer-Kumatowska Z.

1950 - 1995 Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. 1 - 7, Poznań.

Kaniecki. A.

1993 Poznań. Dzieje miasta wodą pisane. Część I. Przemiany rzeźby i sieci wodnej, Poznań.

Kasprowicz T.

2000 Elementy zabudowy grodu w Łeknie, „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, t. 3, s. 265 - 284.

Kozierowski S.

1915 Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, Poznań.

1935 Szematyzm historyczny ustrojów parafjalnych dzisiejszej archidiecezji poznańskiej, Poznań.

Kumatowska Z.

1991 Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, SL t. 2, s. 11 - 22.

Lalik T.

1976 Geneza sieci miasteczek w Polsce średniowiecznej, „Miasto doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne”, Warszawa, s. 113 - 136.

Leśny J.

1976 Początki, rozwój i upadek kasztelanii na Ostrowie Lednickim, StM DWP, z. 23, s. 5 - 37.

Maleczyński K.

1975 Bolesław III Krzywousty, Wrocław.

Podwińska Z.

1971 Zmiana form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesnym średniowieczu. Żreb, wieś, opole, Wrocław.

Przybył M.

1995 Miejsce Łekna w systemie administracji terytorialnej państwa pierwszych Piastów, „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, t. 2, s. 11 - 28.

2005 Poznań na tle szlaków komunikacyjnych od X do XIII wieku, „Civitas”, s. 111 - 125.

Słownik historyczno-geograficzny

1987 Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu, Część I, z. 4 Gorzyce -Hyże.

1995 Część III, z. 2 Myszkowo - Oporowo.

2001 Część IV, z. 1 R.

Ślaski J., Tabaczyński S.

1959 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały, Warszawa - Wrocław.

Studia i materiały

1989 - 2003 Studia i materiały do dziejów Pałuk, Poznań t. 1 - 5.

Szafrański W.

1977 Romańszczyzna w Murowanej Goślinie pod Poznaniem (na tropie wieży mieszkalnej we wczesnośredniowiecznej włości rycerskiej), FAP t. 25: 1975 s. 159 - 167.

Wędzki A.

- 1955 Radzim, zapomniany gród kasztełański nad Wartą, „Przegląd Zachodni”, nr. 3-4, s. 565 – 583.
1966 Rozwój osadnictwa i podziały terytorialne na ziemi łądzkiej do końca XIV wieku, SIA t. 13, s. 1 – 141.
1996 Na zachód od Poznania (uwagi nad strukturą terytorialną Wielkopolski doby plemiennej), „Słowiańszczyzna w Europie średniowiecznej”, t. 1, Wrocław, s. 69 – 73.
2002 Trzemeszno w średniowieczu, „Dzieje Trzemeszna”, Cz. Łuczak (red.), Poznań, s. 7 – 61.

Wyrwa A. M.

- 2004 Ważniejsze źródła i literatura do dziejów opactwa cysterskiego Łekno – Wagrowiec, „Cystersi lekneńscy w krajobrazie kulturowym ziem polskich w 850 lecie fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie. 1153 – 2003. Materiały z sesji naukowej odbytej w Wagrowcu w dniu 4 lipca 2003 roku z okazji jubileuszu fundacji opactwa cysterskiego w Łeknie”, Łekno – Wagrowiec – Poznań, s. 131 – 153.

Wyrwa A. M., Michalski M.

- 1995 Wczesnośredniowieczne grodzisko w Łeknie w świetle dotychczasowych badań (stanowisko nr 3), „Studia i materiały do dziejów Pałuk”, t. 2, s. 29 – 62. Zientara B.
1975 Henryk Brodaty i jego czasy, Warszawa.

RADZIM, VERGESSENE KASTELLANBURG AN DER WARTHE NACH DEM ABLAUF EINES HALBEN JAHRHUNDERTS

ZUSAMMENFASSUNG

Mit Radzim beschäftigte sich der Verfasser vor einem halben Jahrhundert. Seit dieser Zeit beschäftigte man sich mit diesem Ort selbst eher nicht. Eine ganze Reihe von interessanten Beobachtungen haben dagegen die im größeren Ausmaß geführten Studien über die Westpałuki sowie über Posen und sein Hinterland gebracht. Die Rolle von Radzim war mit seiner Lage an einem solchen Punkt verbunden, in dem die Warthe ihr Laufen von nordsüdlich in westöstlich in der Nähe der Einmündung ihres Durchbruchs durch die mittelposener Moräne ändert. Dieser Abschnitt des Warthetals deckte im mittleren Teil die Stadt Posen, im südlichen Teil die Stadt Śrem, welche von Süden und Südwesten den Zugang zu Posen und Gnesen verteidigte und die Rolle von Radzim konnte auf dem Decken der nordwestlichen Richtung, von Seite Pommerns beruhen. Das war ein Objekt mit vor allem strategischer Bedeutung. Die Problematik von Radzim verbindet sich mit Studien über die anderen Zentren an den Grenzen des Gnesen-Lands, vor allem in Westpałuki, wo zwei Kastellanburgen: Rogoźno und Łekno eine Verlängerung der Schutzlinie des Zentrums vom frühpiastischen Staat den Lauf des Flusses Welną entlang in nordöstlicher Richtung bildeten. Die strategische Bedeutung von Radzim hat sich in der ersten Hälfte des 13. Jh., vor allem ab 1234 erhöht, in dem zur Teilung Großpolens in Südgroßpolen und Nordgroßpolen gekommen ist. In der neuen Situation wurde Radzim zu einer Grenzburg, die den Zugang zu Gnesen schützte.

Der Verfasser behandelt auch die neueren Untersuchungen des Problems der territorialen und nicht territorialen Kastellaneien und suggeriert einen solchen Charakter von Radzim, trotz der immer wiederholten Versuche einer Bestimmung des mit dieser Burg verbundenen Kastellanbezirks, um zu mehr ausführlicher Untersuchung der Kommunikationsverbindungen, deren Knoten Radzim war, sowie deren Änderungen, die sich u.a. mit den damaligen Klimaschwankungen verbanden, zu übergehen.

Der Verfall der Burg musste endgültig vor 1360 erfolgen, wenn Kazimierz Wielki mit den Johannitern aus Posen Radzim (bezeichnet schon als *villa*) mit anderen Dörfern gegen die Dörfer im Kreis Pyzdry

getauscht hatte. Anfangs versuchten die Johanniter die Bedeutung von Radzim als Zentrum ihrer Güter, das an der wichtigen Wasserstraße - Warthe -, am Kreuzpunkt der damals lokalen Wege gelegen war, zu erhöhen. In den nächsten Jahrhunderten tritt jedoch Radzim in den Quellen als ein verfallenes Dorf mit Hintersassen und einer Mühle auf.

Man versuchte, den Rang von Radzim bereits in der ersten Hälfte des 13. Jh. zu erhöhen, indem dort in 1236 ein Pfarrzentrum gebildet wurde. Der Versuch der Bildung in Radzim eines Siedlungszentrums vom städtischen Typ endete aber mit einem Fiasko. Einen Einfluss darauf hatten die Bedingungen der Siedlungsumwelt. Ein Stadtzentrum entstand dadurch im 14. Jh. im 6 km entfernten Ort Murowana Goślina, der in viel günstigeren Siedlungsbedingungen gelegen war.

Der weitere Teil des Aufsatzes ist der Entwicklung des Stadtzentrums in Murowana Goślina gewidmet. Es wurde auch das Stadtnetz in der Nähe dieses Orts erwähnt.

Bemerkenswert ist, dass es an Versuchen fehlte, zwischen Posen und Oborniki, am linken Wartheufer, eine andere Stadt zu gründen. Zweifellos zeugt es von der schwachen, zerstreuten Besiedlung in diesen Gebieten, was nicht nur die Umgestaltung von Radzim in ein Stadtzentrum, sondern auch die Aufnahme von weiteren Urbanisierungsinitiativen unmöglich machte.

Die Ergebnisse der bisherigen Studien bestimmen die weiteren Untersuchungsrichtungen und zeigen einige Probleme, die untersuchungs- und entscheidungswert sind.